

PREMISELE GENEZEI STATELOR MEDIEVALE ROMÂNEȘTI

ALEXANDRU MADGEARU*

Dispariția orașelor din fosta provincie romană Dacia în decursul secolelor IV-V și invaziile repetate ale diverselor populații migratoare au întârziat geneza statală în spațiul carpato-dunărean. În occident, regatele barbare s-au constituit în condițiile supraviețuirii unor centre urbane, care au devenit după secolul al IV-lea și sedii episcopale. Urbanismul (chiar în formele degradate specifice secolelor V-IX) a reprezentat o condiție esențială a genezei statului feudal în Occident, deoarece doar supraviețuirea unor orașe a făcut posibilă dezvoltarea și menținerea rețelei de episcopii. Or, barbarii germanici au devenit creatori de state după ce s-au integrat în lumea romană prin creștinare (ortodoxă sau ariană). Cât timp barbarii au rămas păgâni, ei nu au intrat în simbioză cu populația romană din fostele provincii occidentale, rămânând astfel în afara influenței civilizatoare romane, care s-a concretizat în primul rând în transmiterea ideii romane de stat și a feluritelor instituții politice și juridice. Creștinarea conducătorilor germanici a fost opera acelor episcopi care rezidau în orașele decăzute, dar încă active (funcția lor economică a fost înlocuită de cea bisericească). Cazul cel mai elocvent este cel al Galliei, unde francii au constituit un regat care s-a substituit fostei puteri imperiale, după ce s-au creștinat la inițiativa regelui Clovis (496).

Ruralizarea Daciei postromane a fost totală, după ce timp de circa două secole s-a mai locuit în vetrele fostelor orașe. Prăbușirea civilizației romane în Dacia nu a afectat însă în totalitate organizarea comunităților locale. Unele forme de organizare militară la nivel inferior au persistat totuși de-a lungul epocii în care s-a format poporul român. Doar așa s-au putut moșteni unele cuvinte latine referitoare la arme și război, între care: *arc* (*arcus*), *luptă* (*luctor*), *oaste* (*hostis*), *pace* (*pax*), *paloș* (*palus*), *săgeată* (*sagitta*), *scut* (*scutum*), *spată* (*spatha*). În cazul cuvântului *cetate*, schimbarea de sens a lat. *civitas* (de la "oraș" la "fortificație") nu era posibilă decât în condițiile ruralizării totale (vezi și lat. *pavimentum* > rom. *pământ*). În celelalte limbi romanice, lat. *civitas* și-a păstrat sensul de "așezare urbană" (*cité*, *città* etc.), fiindcă orașele nu au dispărut.

* Cercetător științific principal, doctor, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, București.

Ruralizarea totală explică dispariția termenilor latini pentru noțiunea de "oraș", dar supraviețuirea cuvântului *civitas* nu ar fi fost posibilă dacă daco-romanii și străromânii nu ar fi trăit în permanență în preajma ruinelor orașelor și fortificațiilor romane, dintre care unele vor fi refolosite și refăcute ca așezări fortificate, în secolele IX-X (Apulum, castrul de la Cenad, probabil și Napoca). În perioada conviețuirii cu slavii, toponimia referitoare la noile fortificații a preluat termenul slav *grad* ("cetate"), care s-a transmis în denumiri precum *Bălgrad*, *Moigrad*, *Țeligrad*.

De remarcat că nici un fost oraș roman nu a fost populat fără întrerupere până la apariția noilor fortificații medievale. La Apulum nu există deocamdată urme de locuire din secolul al VIII-lea, iar la Napoca acestea încetează după sfârșitul secolului al IV-lea, deși în zonă se va crea un centru de putere gepidic la sfârșitul secolului al V-lea. O situație similară se întâlnește la Potaissa (Turda). Este interesant că același fenomen s-a petrecut și în Britannia post-romană. Orașele au decăzut, s-a instalat ruralizarea, și în final ele au dispărut în secolele V-VI. Acele orașe medievale care suprapun orașele romane s-au format prin reocuparea siturilor, fără a exista o continuitate între perioada romană și cea anglo-saxonă. De aceea, situația din Dacia post-romană nu trebuie considerată o excepție absolută. Romanitatea dacică a avut trăsăturile ei specifice, dar au existat și asemănări cu ceea ce se petrecea în alte părți ale lumii romane târzii.

În secolele IV-VI, pe teritoriul fostei provincii romane Dacia au continuat să fie utilizate în scop defensiv unele dintre orașele și castrele romane (Apulum, Potaissa, Napoca, Porolissum etc.), și chiar au fost ridicate unele fortificații noi, de către populația civilă. La Sarmizegetusa, amfiteatrul a fost transformat în spațiu de locuire fortificat, prin blocarea intrărilor, în cursul secolului al IV-lea. Se apreciază că această acțiune indică o decizie luată în numele comunității de către niște conducători locali¹. Amfiteatrele au mai fost transformate în fortificații și în alte orașe romane în curs de ruralizare din provinciile abandonate (de exemplu, la Aquincum -Budapesta și Circencester, în Britannia), deoarece forma lor era foarte potrivită pentru o asemenea destinație.

O fortificație cu val de pământ a fost ridicată după retragerea aureliană la Târnăvioara (jud. Sibiu). Ea a aparținut unei comunități daco-romane, care a continuat să locuiască într-o așezare deschisă întemeiată în secolele II-III, și care a durat până în cursul secolului al IV-lea². La Răcari (jud. Dolj), fostul castru roman cu incintă de piatră care fusese distrus la mijlocul secolului al III-lea a fost refăcut în secolul al IV-lea, prin construirea unui val de pământ peste fosta incintă; de asemenea, s-a lărgit șanțul de apărare și s-au baricadat porțile. Tehnica de construcție indică o inițiativă locală, fără legătură cu revenirea tem-

1 A Diaconescu, C. Opreanu, *Câteva puncte de vedere în legătură cu evoluția societății autohtone în epoca daco-romană și în perioada migrațiilor*, "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie", Cluj-Napoca, 29, 1988-1989, p. 583-584.

2 M. Blăjan, *Așezarea fortificată de la Târnăvioara (jud. Sibiu)*, *Ephemeris Napocensis*, 4, 1994, p. 224-230.

porară a armatei romano-bizantine în sudul Olteniei. În interior, locuirea a continuat până pe la începutul secolului al VII-lea. Tot în Oltenia, la Cioroiul Nou (jud. Dolj), a fost ridicată o fortificație de pământ de către populația civilă, în perioada finală a administrației romane, ea fiind folosită și în cursul secolului al IV-lea, eventual până în secolul al VI-lea³.

O altă situație ne întâmpină în cazul fortificațiilor de la Porumbenii Mici (jud. Harghita) și Șeica Mică (jud. Sibiu). Potrivit lui K. Horedt, aceste fortificații preistorice au fost reutilizate de către gepizi în secolul al VI-lea. La Șeica Mică, în spatele unuia dintre valurile de pământ din epoca bronzului se află urmele unei așezări din secolul al VI-lea, cu ceramică cenușie ștampilată tipic gepidică. În apropiere s-a descoperit și un tezaur cu circa 100 monede de aur, cu podoabe de aur și de argint, îngropat în prima treime a secolului al VI-lea. La Porumbenii Mici a fost refolosită tot o fortificație din epoca bronzului, prin adăugarea unui șanț care înconjoară tot platoul. În acest șanț și pe platou s-au descoperit fragmente ceramice din secolele VI-VII, dintre care doar foarte puține sunt gepidice. Se apreciază că fortificația din secolele VI-VII de la Porumbenii Mici a aparținut romanilor. K. Horedt a mai afirmat că și fortificația de la Morești a avut o fază de secol VI, pe lângă cea, mai bine cunoscută, din secolul al XI-lea. O verificare ulterioară a stratigrafiei a demonstrat însă că locuirea din secolul al VI-lea nu a fost circumscrisă de nici un val de pământ (ceea ce înseamnă că așezarea respectivă nu era fortificată, spre deosebire de cea din secolul al XI-lea). Prezența ceramicii gepidice dovedește utilizarea fortificațiilor de la Porumbenii Mici și Șeica Mică în secolul al VI-lea. S-a observat însă că gepizii nu au mai ridicat sau refolosit fortificații în alte regiuni dominate de ei (respectiv în Pannonia și Banat). De aceea, s-a emis ipoteza că aceste fortificații au aparținut romanilor care conviețuiau cu gepizii⁴.

Acestea sunt totuși cazuri rare. De regulă, așezările în care au locuit dacoromanii au fost neîntărite. Dacă unele așezări au continuat să fie apărate de fortificații până în secolul al VI-lea, în schimb ruralizarea totală a lichidat sau a transformat în decurs de circa un secol structurile instituționale introduse de romani în Dacia. Din punct de vedere militar, a dispărut sistemul defensiv al provinciei, prin retragerea armatei și abandonarea castrelor. Puținele fortificații care au mai fost folosite în secolele IV-VII nu erau integrate într-un ansamblu (ca în timpul administrației romane), ci erau expresia unor eforturi locale de apărare.

După retragerea administrației imperiale, vechile instituții preromane au ieșit din nou la suprafață. Comunitățile sătești pe care cu un termen generic le denumim "obști" au existat și la triburile geto-dace, fiind atestate de unele izvoare literare antice. Ca structură socială, obștea a supraviețuit diverselor forme superpuse de exercitare a puterii care s-au succedat în timp, rezistând mai mult sau mai puțin eficient agresiunilor venite din partea sistemelor de exploatare bazate pe proprietate individuală sau pe proprietate de stat (domnească). Desi-

3 D. Tudor, *Oltenia romană*, 1978, p. 294.

4 A. Diaconescu, C. Opreanu, *op. cit.*, p. 586-587.

gur, funcțiile și elementele obștii au suferit schimbări de-a lungul secolelor, iar spațiul acoperit de obști s-a redus drastic pe măsura feudalizării și apoi a modernizării societății, dar obștea ca atare a fost o permanentă a istoriei românești, din evul mediu timpuriu până în secolele XIX-XX.

Pe baza reconstituirilor de istorie socială datorate mai cu seamă lui H. H. Stahl⁵, se poate admite că satele din perioada anterioară genezei statale erau organizate din punct de vedere economico-social în obști. Este adevărat că izvoare referitoare la această perioadă atât de îndelungată și de îndepărtată nu există, dar pot fi extrapolate datele cunoscute despre obștile din secolele XV-XX. Într-o obște, terenurile arabile, pășunile și pădurile alcătuiau o proprietate comună ("devălmășie"), în timp ce grădinile de lângă case, viile, livezile se aflau în proprietatea individuală a familiilor. Proprietatea colectivă era impusă de slabul randament al tehnicii agricole și de caracterul itinerant al exploatării pământului (agricultura în moină). Lipsa orașelor în evul mediu timpuriu făcea inutilă o creștere a producției agricole destinate schimbului cu acestea, iar slaba densitate a populației lăsa suficient spațiu disponibil pentru practicarea unei agriculturi cu randament redus⁶. De aceea, așezările compuse de obicei din 10-30 de familii se mutau periodic în căutarea unor locuri mai prielnice pentru creșterea animalelor și agricultură. În acest scop erau defrișate porțiuni de pădure (codrul înconjurător servind și ca loc de adăpost). Cercetările arheologice au arătat că puține au fost așezările din epoca migrațiilor, care au durat mai mult de un secol. Cele mai multe sate se mutau frecvent, fie pentru a exploata alte terenuri, fie pentru că erau devastate. În stăpânirea devălmășă nu existau hotare interioare, dar fiecare membru al obștei avea o parte a sa (*delniță*), definită de dreptul de moștenire și stabilită de sfatul obștii. Partea din averea devălmășă deținută de un membru (denumită *bătrân*) putea fi înstrăinată doar dacă se respecta dreptul de *protimisis*, la ieșirea din devălmășie. Obștea s-a menținut și după ce peste această formă de organizare s-au suprapus instituțiile statului feudal.

Numărul mic de familii din care era alcătuit un sat din evul mediu timpuriu (cel mult 30) impunea unirea mai multor sate sub forma uniunilor de obști, în scopul apărării, dar și pentru a asigura întemeierea de noi familii⁷. La acest nivel al uniunilor de obști intervine apariția unor forme de conducere militară. În fruntea obștei se afla sfatul bătrânilor, care avea atribuții juridice, dar sub aspect militar, puterea era delegată unor conducători care erau denumiți *juzi* sau *cnezi* (ultimul termen a fost preluat de la slavi, după secolul al VII-lea). Acești conducători nu puteau exista decât deasupra mai multor obști, căci în caz contrar forțele disponibile pentru apărare ar fi fost foarte reduse.

5 H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, 3 vol., București, 1958-1965; Idem, *Studii de sociologie istorică*, București, 1972; Idem, *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributare*, București, 1980.

6 B. Murgescu, *Istorie românească - istorie universală (600-1800)*, București, 1999, p. 13-32.

7 R. Popa, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 29-30.

Termenul *jude* provine din latinul *judex*, fiind una dintre mărturiile continuității formelor de organizare romane. De origine urbană, această instituție a fost transplantată în mediul rural, ca o consecință a procesului de ruralizare. Este important faptul că instituția judeului nu s-a păstrat decât sporadic la românii sud-dunăreni (la care funcția echivalentă este cea de *celnic*). Singura mențiune clară a unor juzi vlahi balcanici apare în zona Prizren, la 1198-1199. De aceea, supraviețuirea instituției judeului la nord de Dunăre dovedește formarea ramurii daco-române în această regiune, nu undeva în Balcani. După constituirea statului Țara Românească, termenul de *județ* a căpătat aici sensul de unitate administrativă. Instituția judeului s-a păstrat și în alte regiuni romanice, precum Italia, Sardinia, Castilia, Dalmația. În toate aceste cazuri, *judices* (sub diferitele lor nume locale) erau conducătorii unor structuri autonome, cele pe care Iorga le-a denumit *Romanii populare*. Acolo unde a supraviețuit viața urbană (cu deosebire în Italia), acești *judices* erau fruntașii orașelor, aleși de cetățeni (inclusiv la Roma în secolele VI-IX). În zona profund ruralizată care a fost Sardinia, *judices* au devenit conducătorii unor structuri administrative, similare județelor românești medievale. Acești *judike sarzi* erau subordonați ducelui insulei, care a fost inițial dependent de Bizanț⁸. Au existat așadar unele puncte comune în evoluția comunităților romanice din diferite regiuni care s-au desprins de Imperiul Roman.

În privința instituției cnezilor, se presupune că aceasta a fost împrumutată de la slavi încă din secolele VII-IX. Evident, lipsa izvoarelor literare împiedică o concluzie definitivă. Prima atestare sigură a cnezilor în mediul românesc nord-dunărean datează abia din 1247 (în *Diploma Ioaniților*). S-a dovedit că instituția românească este diferită de cea slavă al cărei nume îl poartă, fiind o transpunere a celei a judeului. După expresia Mariei Holban, cneazul român era un *primus inter pares* în cadrul conducerii obștii sau uniunii de obști (sfatul bătrânilor), spre deosebire de cnezii slavi, care erau șefi de comunități gentilice⁹.

Uniunile de obști au reprezentat pentru mult timp singura formă de organizare politico-militară a populației romanice de la nordul Dunării. Obștea nu s-a născut din acțiunea unor cauze de natură militară sau politică. Ea a fost o structură socială moștenită, în interiorul căreia existau însă și atribuții militare, care au avut rolul lor în evoluția de la obște la formațiuni statale. Uniunile de obști au constituit baza tuturor viitoarelor structuri statale. După cum observa H. H. Stahl, "formațiunile confederale se puteau face și desface cu cea mai mare ușurință, folosind aceste "piese detașabile" ale comunităților teritoriale devălmașe (obștile

8 N. Iorga, *Istoria românilor, vol. II. Oamenii pământului (până la anul 1000)*, ed. de I. Ioniță, V. Mihăilescu-Bărliba, V. Chirica, București, 1992, p. 132-137.

9 M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981, p. 213-231.

10 H.H. Stahl, *Contribuții...*, vol. III, p. 23.

- nota noastră), pentru a le asambla în felurite chipuri, după hazardul luptelor dintre diversele pătri conducătoare militare, ajunse acum a forma o clasă dominantă propriu-zisă¹⁰. Cu alte cuvinte, statele medievale românești provin din aducerea uniunilor de obști sub o unică stăpânire, mai întâi a cuceritorilor nomazi și apoi a domniei autohtone. Modul în care s-a făcut această unificare, adică geneza statală, este ceea ce ne preocupă.

Pe lângă ruralizare, o altă cauză a întârzierii genezei statale a fost instabilitatea demografică a teritoriului de etnogeneză românesc. Zonele deschise, de câmpie, au fost temporar abandonate de către o parte a populației romanice, atunci când slavii au pătruns în număr foarte mare în toate părțile teritoriului unde s-a desfășurat etnogeneza românilor. Slavii făceau agricultură și aveau nevoie de terenuri fertile. Refugierea autohtonilor din câmpii în fața slavilor s-a produs în toată Europa de Sud-Est în cursul secolului al VII-lea, inclusiv în Transilvania, Muntenia și Moldova. Au existat însă și perioade de revenire din zonele de refugiu (dealuri, păduri, luncă), după ce trecea șocul invaziilor sau după ce slavii plecau în căutarea altor teritorii¹¹. Rezultatul a fost că în secolele VIII-X s-au cristalizat în mod treptat două "pânze de populație"¹², românească și slavă, care acopereau un teritoriu vast întins la nord și la sud de Dunăre.

Chiar dacă unele microregiuni au fost abandonate de romanici, pe întinderea spațiului dintre Carpații Nordici și Munții Balcani (unde s-au întrepătruns cele două pânze de populație românească și slavă) au existat și alte microregiuni sau regiuni mai mari unde elementul romanic a supraviețuit fără întrerupere. Cercetările lingvistice au arătat că mai multe cuvinte de origine latină din limba română (*ai, june, nea* etc.) s-au păstrat numai în Transilvania și Banat, adică exact acolo unde romanizarea a fost cea mai intensă. Acest fapt nu s-ar putea explica dacă românii ar fi venit din altă parte. De asemenea, dialectologia demonstrează că toate graiurile dialectului daco-român își au originea în Transilvania, din care s-au desfășurat mișcări centrifuge ale vorbitorilor limbii române. Pe baza acestor cercetări, unii lingviști au amplasat în zona Munților Apuseni una dintre vetrele de supraviețuire a romanității dacice¹³.

Cele mai multe hidronime nord-dunărene de origine dacă sau latină care s-au transmis în mod sigur fără filieră slavă se află în vestul Transilvaniei, Crișana și Banat: *Criș, Timiș, Bârzava, Ampoi, Gălpăia* (sat care moștenește numele râului *Gilpil*, Crișul Negru). Este posibil ca tot fără filieră slavă să se fi transmis și numele *Olt, Mureș, Someș*, dar opiniile lingviștilor diferă în această privință,

11 A. Madgearu, *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, București, 1997, p. 131-137, 194-197.

12 După expresia atât de inspirată a lui P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 120-121, 210.

13 S. Pușcariu, *Limba română, I. Privire generală*, București, 1976, p. 346-350.

pornind de la controversa evoluției lat. *a* > rom. *o*. De exemplu, *Mureșul* este atestat de Iordanes (secolul al VI-lea) și de Geograful Anonim din Ravenna (secolul al VIII-lea) în forma *Marisia*, care a evoluat ulterior în *Moriș* (redată de Constantin Porfirogenetul ca *Morisis*). Că aceasta era forma veche românească, din secolele X-XI, o dovedește numele reședinței lui Ahtum, *Morisena* (Cenad), adică *Mureșana*. În plus, în vestul Transilvaniei există și alte toponime de origine dacă sau latină, lipsite însă de atestări antice: *Abrud*, *Albac*, *Ibru*, *Parâng*, *Cindrel*. În general, studierea toponimiei munților a arătat că denumirile cele mai vechi, de origine pre-slavă, s-au păstrat la altitudinile cele mai mari. Ele conturează un teritoriu delimitat de Munții Apuseni, Munții Banatului, Retezat, Parâng, Sebeș, Făgăraș, Maramureș, Năsăud¹⁴. Cu alte cuvinte, toponimia de origine daco-latină a supraviețuit cel mai bine în zonele periferice ale Transilvaniei, care au fost mai puțin afectate de populațiile migratoare.

Modificările de habitat au produs trecerea la o economie bazată pe păstorit și pe practicarea transumanței și a nomadismului montan (diferit de cel de stepă). Nomadismul montan constă în pendularea între locurile de iernat și cele de vârat, cu mutarea întregii comunități, nu doar a turmelor. El este mai bine cunoscut în Peninsula Balcanică, unde este un fenomen de durată lungă, atestat încă din antichitatea greacă. În schimb, nu există dovezi că această formă de păstorit ar fi existat și la românii nord-dunăreni, care au cunoscut doar transumanța (pendulare fără mutarea comunităților). Păstoritul transhumant a fost factorul esențial al omogenizării dialectului daco-român și al menținerii contactelor permanente între toate regiunile românești.

Locuirea în zonele de munte nu a exclus practicarea unor forme de agricultură. În regiunea Munților Apuseni, existența unor terasări artificiale în zonele înalte demonstrează continuitatea de locuire și de viață sedentară (ca și în alte zone montane, precum Hațeg, Cibin, Făgăraș, Rodna, Căliman). De fapt, economia comunităților românești din epoca migrațiilor și din evul mediu s-a caracterizat prin îmbinarea creșterii animalelor cu forme de agricultură, inclusiv în zonele montane. Depresiunile intracarpatică și pericarpatică au fost zone de supraviețuire, care ofereau condiții de mediu prielnice (apă, teren cultivabil, păduri, pășuni). De aceea, teoria "retragerii la munte", tradițională în istoriografia românească, își păstrează valabilitatea, în sensul că ea nu exclude supraviețuirea unor grupuri romanice la câmpie, ci accentuează rolul de rezervor etnic al zonelor mai greu accesibile migratorilor.

Românii au locuit în zone mai înalte și în partea sud-dunăreană a spațiului lor etnic (în special în Pind și Macedonia). Pe de altă parte, retragerea la munte

¹⁴ G. Giuglea, *Cuvinte românești și romanice. Studii de istoria limbii, etimologie, toponimie*, București, 1983, p. 315-316, 328-332.

în zone periferice sau mai greu accesibile a salvat multe comunități romanice și grecești din Peninsula Balcanică, în vremurile atât de grele din secolele VII-VIII. În Munții Balcani, de-a lungul văilor, există numeroase fortificații de refugiu, dintre care foarte puține au fost cercetate arheologic. Din ceea ce se cunoaște, reiese că ele au fost ridicate și folosite în secolele IV-VI. Suprafețele lor sunt de 2- 6 ha. În interiorul unora dintre ele se aflau și biserici. Unele dintre ele au putut fi folosite o vreme îndelungată, căci Nicetas Choniates menționa numeroasele fortărețe ridicate pe stânci abrupte din Munții Haemus, pe care vlahii s-au bizuit în revolta lor din 1186. Asemenea fortificații sunt cunoscute și în zona muntoasă din fostele provincii Dacia Mediterranea și Moesia Superior (sudul Serbiei). Aceste refugii fortificate, construite în secolul al VI-lea, aveau și rol militar, dar serveau și la adăpostirea populației civile. Ele erau ridicate pe marginea drumurilor, pe mici înălțimi și aveau ziduri de piatră legate cu mortar; suprafața lor este de 400 până la 2500 mp. În interior s-au descoperit locuințe de suprafață cu ziduri de piatră și bordeie, dispuse, de obicei, de-a lungul incintei. Probabil la aceste fortificații se referea preotul anonim din Diocleea, care a compus o cronică în secolul al XII-lea. Vorbind despre invaziile barbare, el arăta cum "creștinii, văzându-se în mare năvală și persecuție, începură a ridica castele pe vârful munților și în locuri tari, precum puteau, ca astfel să scape din mâinile barbarilor, până ce se va îndura Dumnezeu de ei și-i va libera. În acele zile, mulți creștini din părțile maritime și transmontane (...) fugeau zi după zi din toate părțile și se împreunară cu acei ce petreceau în munți și în locuri mai tari"¹⁵.

Aceeași funcție de loc de refugiu au avut-o și munții care înconjoară Transilvania, munți care permit locuirea în anumite zone (populate, de altfel, până în prezent, în cazul Munților Apuseni). Locuirea în zonele de munte a fost o realitate înregistrată chiar în epoci târzii. Este foarte interesantă mărturia cărturarului maghiar N. Bethlen din 1665: "Acești păstori trăiesc de veacuri în fundul văilor ca niște republici mici separate, ai căror membri nu au nici o legătură cu ceilalți locuitori ai Ardealului. Capul familiei este în același timp preot și jude, care dimineața și seara stă la rugăciune cu casnicii săi, ținând și judecată între ei. (...) Văile și le părăsesc acești păstori la sfârșitul verii, când își mână oile în locuri băltoase de pe marginea Dunării în Țara Românească, unde ele găesc și iarna iarbă verde printre stufiguri (...). Femeile și copiii lor sunt îmbrăcați la fel cu bărbații și trăiesc așa de retrași în mijlocul oilor prin munți, încât nu se ocupă de loc de tovarășii lor și cu ce se întâmplă în lume"¹⁶. Un asemenea mod de viață nu

¹⁵ A. Madgearu, *op. cit.*, p. 133.

¹⁶ Apud O. Buhociu, *Folclorul de iarnă, ziorile și poezia păstorească*, București, 1979, p. 238.

¹⁷ R. Popa, *op. cit.*, p. 29.

¹⁸ P. Ș. Năsturel, *Vlahii din spațiul bizantin și bulgăresc până la cucerirea otomană*, în *Aromânii. Istorie. Limbă. Destin* (coord. N. Djuvara), București, 1996, p. 65.

se putea naște decât în vremurile grele ale migrațiilor, ca urmare a refugierii în zonele de munte, mai precis în depresiunile intramontane și premontane.

Unele dintre zonele de concentrare a populației din mediul submontan, situate de-a lungul unor văi, s-au numit *Câmpulunguri*. În prezent, mai persistă în toponimie amintirea a doar trei Câmpulunguri: cel din Muscel, cel de la izvoarele Moldovei și cel de la Tisa (Maramureș)¹⁷. În vechime, ele erau mai numeroase și, după mărturia lui Cantemir, erau un fel de "republici țărănești", adică structuri teritoriale autonome de mai mari dimensiuni (uniuni de obști). Asemenea *Câmpulunguri* au existat și la românii sud-dunăreni. O depresiune *Kimbalongon* (Câmpulung) este atestată în nordul Macedoniei, în legătură cu luptele bizantino-bulgare din 1014¹⁸.

În cele mai multe cazuri, depresiunile în care au existat concentrări de populație au fost denumite *țări*. Cuvântul provine din lat. *terra*, dar printr-o schimbare de sens. *Terra* a pierdut înțelesul de "pământ", pentru care a fost preluat *pavimentum*, un termen urban, care ne arată cât de dramatic a fost fenomenul de ruralizare în Dacia post-romană. În sensul popular românesc, "țările" sunt acele microregiuni delimitate natural prin dealuri sau munți, în care locuitorii trăiesc în sate adunate, practicând agricultura și creșterea animalelor. De asemenea, prin "țară" se înțelege și orice regiune de câmpie cultivată¹⁹. Ca zone de concentrare a populației și a resurselor economice, "țările" au fost în același timp și centre de putere potențiale, în care au existat condițiile necesare apariției organismelor politico-militare românești. Aceste "țări" cuprindeau un număr mai mic sau mai mare de uniuni de obști, care la rândul lor erau compuse din 5 până la 25 de sate²⁰. Ca exemple de "țări", amintim: Hațegul, Lovișteea, Almăjul, Făgărașul, Vrancea. În interiorul acestor "țări", văile alcătuiau formațiuni separate (denumite convențional cnezate de vale), după cum reiese din cercetările întreprinse în special în Maramureș și Hațeg²¹.

Muntele a fost peste tot un spațiu al libertății, adică al unei presiuni minime din partea reprezentanților statului. În evul mediu, libertatea comunităților sătești din zonele mai înalte a persistat cel mai mult, atunci când aservirea feudală a cuprins majoritatea satelor din Țara Românească și Moldova (la fel s-au petrecut lucrurile și în zonele periferice ale Transilvaniei). Pe timpul dominațiilor războinicilor nomazi, muntele oferea un adăpost ideal, inaccesibil acestor cuceritori deprinși doar cu zonele de stepă și de câmpie.

19 I. Conea, *Interpretări geografice în istoria poporului român. II. În ce condiții a apărut și ce a însemnat la origine numele "Țara Românească"*, "Probleme de geografie", 10, 1963, p. 57-61.

20 R. Popa, *op. cit.*, p. 28.

21 Idem, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; Idem, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988.

La prima vedere, "retragerea la munte" pare o simplă teorie concepută *ad-hoc* de către istorici, pentru a demonstra supraviețuirea elementului romanic la nordul Dunării. Totuși, dacă ne raportăm la un cadru mai larg, vom înțelege că locuirea la munte a fost o permanență a civilizațiilor create în spațiul mediteranean. Studii comparative arată că în Pirinei și în Alpi satele sunt organizate în comunități de vale, în interiorul cărora se încheie înțelegeri care reglează viața economică. Comunitățile sunt conduse de adunări compuse din reprezentanții satelor, denumiți de exemplu (în nordul Spaniei) *hombres buenos* (ca și "oamenii buni și bătrâni" din obștile românești). Aceste văi se autoadministrează. Ideea de vale ca unitate socială este întâlnită în toate regiunile montane din Europa. Izolarea acestor regiuni a favorizat organizarea de structuri prestatale de-a lungul văilor²².

Zonele montane au fost în același timp și o "fabrică de oameni în folosul altora"²³, adică un rezervor de populație pentru spațiile de la câmpie. Resursele restrânse de hrană pe care le oferă muntele determină expansiunea periodică spre câmpie a populației. Fernand Braudel a examinat relația dintre locuirea în zonele montane, păstoritul nomad și diaspora spre zonele de câmpie, în toate regiunile bazinului mediteranean²⁴.

În cazul românesc, repopularea câmpiilor a fost efectul combinat al mișcărilor de populație dinspre munte și al instalării unui *modus vivendi* între sedentari și nomazi în zonele de câmpie. Transhumanța, care a însemnat pendularea între locurile de vărat de la munte și cele de iernat de la câmpie, a stabilit traseele de repopulare a câmpiilor²⁵. Totuși, până târziu în secolele XVIII-XIX, densitatea populației a fost mult mai ridicată în zonele de deal decât la câmpie, în Țara Românească, iar examinarea documentelor arată că satele de la câmpie reprezentau un procent redus în secolele XIV-XVI. Abia schimbarea regimului agricol prin efectele Tratatului de la Adrianopol (1829) a uniformizat densitatea populației rurale, căci au fost colonizate regiunile rămase până atunci puțin populate²⁶.

Nu trebuie să înțelegem însă că regiunile de câmpie din Muntenia și Moldova au fost total depopulate de comunități sedentare în timpul epocii migrațiilor. Nomazii de origine türccică (hunii, avarii, protobulgarii, ungurii, pecenegii, cumanii) au avut tot interesul să mențină grupuri de populație sedentară, deoarece ei nu practi-

22 P. H. Stahl, "Pays" et *communautés de vallée. Exemples roumains et européennes*, "Revue Roumaine d'Histoire", 37, 1998, 3-4, p. 151-172.

23 F. Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. I, București, 1985, p. 90-92.

24 *Ibidem*, p. 65-92.

25 A. Sacerdoțeanu, *Elemente de continuitate și unitate în istoria medievală a românilor*, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 119.

26 I. Donat, *Așezările omenești din Țara Românească în secolele XIV-XVI*, "Studii", 9, 1956, 6, p. 75-95.

cau agricultura și aveau nevoie de hrana produsă de localnici, precum și de alte resurse (sare, fier). De aceea, însăși prezența îndelungată a unor grupuri nomade într-un teritoriu dat dovedește în mod indirect existența unor comunități sedentare²⁷. Această simbioză economică dintre autohtoni și cuceritori este atestată și în alte regiuni, bunăoară în Noricum și Pannonia, sub dominația longobarzilor și gepizilor, în secolele V-VII. Pe de altă parte, dificultatea lucrărilor de defrișare și deștelenire a terenurilor împădurite sau virgine de la câmpie era un factor de stabilizare a obștilor (acestea, desigur, nu renunțau prea ușor la ogoarele dobândite cu multă muncă)²⁸.

Astfel, comunitățile agricole de la câmpie au sfârșit prin a fi supuse de către nomazi. Obștile nu aveau cum să reziste presiunii acestor războinici de profesie. Dominația nomazilor însemna de fapt perceperea unui tribut, care era colectat de către șefii obștilor sătești, care au căpătat această poziție superioară tocmai fiindcă era nevoie de o clasă de intermediari între stăpâni și supuși. Este de reținut că acești intermediari aveau atât funcții economice, cât și militare. Ei erau conducătorii comunităților agricole în raporturile stabilite cu stăpânii nomazi. Dările erau plătite de obște în ansamblu, și repartizate după posibilitățile fiecărui membru (*cislă*). Acest tip de relații cu stăpânirea s-a menținut și după organizarea statelor feudale românești, până când continua presiune a marilor proprietari a condus la destrămarea celor mai multe obști. Tributul datorat de obști se plătea în produse agricole, dar și în animale (bovine, porcine). S-a arătat că nevoia satisfacerii obligațiilor către stăpânii nomazi a condus la dezvoltarea unei economii bazate în principal pe creșterea animalelor, care a caracterizat societatea românească medievală și după ce au încetat dominațiile nomazilor²⁹.

În unele cazuri, dominația nomazilor implica și obligativitatea cooperării militare. Colaborarea militară a romanilor cu barbarii a fost, în fond, inevitabilă. Trăind în apropierea aceluia stat care constituia pentru toți barbarii un fel de Eldorado (Imperiul Romano-Bizantin), romanicii nord-dunăreni aveau numai de câștigat de pe urma participării lor la raidurile întreprinse de către barbarii cu care conviețuiau. În tratatul de artă militară *Strategikon* atribuit unui Maurikios (eventual împăratul care a domnit între 582-602), se vorbește de unii "refugiați" romani care furnizau informații armatei romano-bizantine în teritoriul nord-dunărean stăpânit de slavi. Interpretarea pe care am dat-o cu altă ocazie acestui pasaj³⁰ arată că este vorba de locuitori de origine romană care trăiau în Muntenia sau Moldova, și care erau bănuți de armata romano-bizantină că ar face spionaj în favoarea slavilor. Dincolo de importanța izvorului pentru dovedirea prezenței

27 H. H. Stahl, *Studii...*, p. 53.

28 *Ibidem*, p. 42

29 A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 119.

30 A. Madgearu, *op. cit.*, p. 189-190.

romanicii la nordul Dunării la finele secolului al VI-lea, este demn de remarcat faptul că acești romanici erau, în unele situații, aliați ai slavilor.

Astfel, primele forme de organizare militară a românilor în evul mediu timpuriu s-au născut în cadrul confruntării, dar și al colaborării cu acești stăpâni migratori (nu doar cu slavii și avarii, ci și cu hunii și gepizii, apoi cu bulgarii, ungurii, pecenegii, cumanii și tătarii). Se știe sigur că în confederația avară existau și luptători slavi, kutriguri și gepizi. Ca și celelalte khaganate întemeiate de nomazii türccici, și cel avar a grupat războinici de etnii diferite. De aceea, nu poate fi exclusă nici existența unor războinici romanici.

Plata tributului în perioada prestatală s-a desfășurat în condițiile substituirii dominațiilor nomade de-a lungul timpului. Aceasta însemna și preluarea aparatului de intermediari de la un grup nomad la altul³¹. Când ultimii nomazi au dispărut, acest aparat, din ce în ce mai consolidat și mai eficace, a fost moștenit de noii stăpâni care s-au substituit tătarilor: domnii Țării Românești și ai Moldovei.

Formarea statelor feudale românești a fost precedată de nașterea clasei boierești, care va constitui scheletul organismului militar al acestor state. În mediistica românească s-a discutat foarte mult asupra originii boierimii din Țara Românească și Moldova. Cele două puncte de vedere principale sunt: formarea clasei boierești prin ridicarea unei elite dintre membrii obștilor³² și originea alogenă a boierimii (din stăpânii de origine slavă, bulgară, pecenego-cumană și tătară)³³. După părerea noastră, ambele origini trebuie luate în considerare. Modul în care se stabileau raporturile dintre stăpânii nomazi și comunitățile agricole impunea existența unor intermediari ridicați dintre membrii obștilor. Menținerea instituției judeului (cu numele ei latin) demonstrează fără putință de îndoială că a existat în permanență o categorie socială superioară, care avea atribuții de conducere și de judecată în cadrul comunităților românești.

Pe de altă parte, începând cu secolul al VI-lea, slavii au introdus în teritoriul romanității nord-dunărene o structură socială paralelă, bazată pe comunități de tip gentilic, care au fost denumite *Sclavinii* în izvoarele bizantine³⁴. Potrivit tratatului de artă militară atribuit lui Maurikios, slavii așezați în Moldova și Muntenia după mijlocul secolului al VI-lea aveau "mulți regi" care "nu se înțeleg între dâșii". Unii dintre acești conducători (Dauritas, Ardagast, Piragast, Musokios) au fost atestați de Menander Protector și Theophylact Simocatta. Triburile slave

31 H. H. Stahl, Studii, p. 52-55; Idem, *Contribuții...*, vol. III, p. 13-16.

32 Principala lucrare reprezentativă pentru acest punct de vedere este C. Giurescu, *Despre boieri*, București, 1920.

33 Teoria originii alogene a fost dezvoltată de P. P. Panaitescu, *Problema originii clasei boierești*, în Idem, *Interpretări românești*, București, 1994, p. 31-64.

34 S. Brezeanu, *Romanitatea orientală în evul mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală*, București, 1999, p. 55-65.

din Muntenia și Moldova au ajuns sub dominația avară după anii '80 ai secolului al VI-lea, dar probabil că ele și-au recâștigat independența după primul sfert al secolului al VII-lea, când se înregistrează un reflux al puterii avarilor³⁵. În schimb, cele care s-au așezat în Transilvania au rămas sub stăpânirea avarilor până la începutul secolului al IX-lea.

Asimilarea slavilor intervenită după ce aceștia au început să se creștineze a condus și la înrudiri între conducătorii români și slavi, în secolele VIII-X. În aceste condiții au fost preluate instituțiile de conducere slave ale cnezului și voievodului, care s-au generalizat la români, inclusiv în depresiunile intramontane și premontane. Termenul de "voievod" avea la slavi doar sensul de "comandant militar". Transformarea pe care a suferit-o în limba română este foarte semnificativă pentru rolul factorului militar în geneza statală, căci comanda militară s-a identificat cu puterea politică.

În concluzie, instalarea slavilor a avut între alte efecte și constituirea unei clase conducătoare mixte din punct de vedere etnic, româno-slave.

Progresele organizării militare a populației din partea nord-dunăreană a spațiului de etnogeneză a românilor se reflectă în apariția unui orizont arheologic caracterizat de numărul relativ mare de arme din categoria celor pentru lupta de aproape. Este vorba de armele aflate în compunerea unor depozite databile în linii mari în secolul al IX-lea. Depozitele cuprindeau arme, piese de harnașament și unelte (topoare, vârfuri de săgeți, vârfuri de lance, scărițe de șa, zăbale, seceri, brăzdare de plug și altele). Topoarele erau în același timp arme și unelte (în acest ultim caz, erau foarte utile la defrișări). Nu există indicii care să permită identificarea etnică a celor care au constituit depozitele (ele provin din perioada conviețuirii româno-slave). Depozitele de pe teritoriul României s-au descoperit la: Bârlogu (jud. Argeș), Budești (jud. Vrancea), Coșna (jud. Suceava), Curcani (jud. Călărași), Dragosloveni (jud. Vrancea), Obrejița (jud. Vrancea), Radovanu (jud. Călărași), Răstoaca (jud. Vrancea), Râpa (jud. Bihor). Nu toate aceste depozite conțineau arme, dar s-a demonstrat că depozitele ca atare formau averea unor conducători locali. În condițiile în care fierul era un bun de prestigiu, scump și dificil de obținut (supus embargoului în Imperiul Bizantin), acumularea și depozitarea obiectelor de fier reprezenta un semn al puterii și bogăției posesorilor³⁶.

Acești conducători care ies în evidență prin bogăția lor sunt cei pe care izvoarele medievale îi vor denumi *boieri*. Ei reprezentau acea clasă intermediară dintre localnici și stăpânii nomazi. Termenul *boier* este de origine slavo-bulgară³⁷ și

35 A. Madgearu, *op. cit.*, p. 18-25, 150.

36 A. Canache, F. Curta, *Depozite de unelte și arme medievale timpurii de pe teritoriul României*, "Mousaios", 4, 1994, p. 179-221.

37 P. P. Panaitescu, *Problema...*, p. 31-33.

amintește în mod foarte precis perioada dominației Bulgariei la nordul Dunării din secolele IX-X, la care ne vom referi imediat. Este de remarcat că depozite de arme și unelte s-au descoperit în mai multe regiuni din Europa Centrală și de Est, dar în România ele se concentrează în zone din Muntenia și sudul Moldovei care s-au aflat sub dominația Bulgariei.

La nordul Dunării, în Muntenia, Bulgaria stăpânea în mod sigur o regiune, de pe la începutul secolului al IX-lea. Acolo au fost deportați, în 813, cei 12.000 (sau 40.000, după unele surse) de prizonieri luați de bulgari din Adrianopole. Regiunea, denumită de izvoarele bizantine "Bulgaria de dincolo de Dunăre", a fost identificată pe baza unor descoperiri arheologice. În zona de la vest și nord-vest de Oltenița, pe raza comunelor Chirnovi, Căscioarele, Greaca, Radovanu, Curcani, Mironești, s-au descoperit tuburi de canalizare și ceramică bizantină de tip urban din secolul al IX-lea, care nu pot fi atribuite decât acestor comunități aduse din mediul bizantin. În zona respectivă ajungea la Dunăre unul dintre tradiționalele "drumuri ale sării", care pornea de la ocnele din Prahova și Buzău. Acesta era motivul pentru care Bulgaria a ținut să stăpânească teritoriul respectiv. Aici se afla "Bulgaria de dincolo de Dunăre"³⁸. Descoperiri similare s-au făcut și în apropiere de confluența Siretului cu Dunărea, unde ajung drumurile sării care pornesc din nord-estul Munteniei și din zona Bacăului³⁹. Dominația bulgară asupra teritoriilor nord-dunărene se exercita sub forma perceperii unui tribut din partea comunităților locale. Nu se poate vorbi de includerea lor în statul bulgar propriu-zis și nici de o prezență militară masivă, căci se știe, bunăoară, că deportații din Adrianopole au reușit să-i înfrângă pe bulgari cu destulă ușurință, atunci când au fugit din prizonierat, în 838.

Alte arme și piese de harnașament s-au descoperit în mod izolat, în așezări, în necropole, sau în contexte necunoscute. Dacă excludem acele piese care în mod sigur au aparținut războinicilor nomazi, rămân totuși numeroase arme din secolele VIII-X care pot fi atribuite românilor și slavilor care trăiau în Transilvania, Muntenia și Moldova. Se observă concentrarea topoarelor de luptă în câteva microregiuni din Moldova și estul Munteniei (atât cele provenite din depozite, cât și cele descoperite izolat). Este curios că topoarele sunt cvasi-absente în Transilvania, Banat și Crișana, unde prelucrarea minereului de fier este atestată și în secolele VIII-X. Din punct de vedere economic și tehnic, nimic nu se opunea utilizării topoarelor de către populația româno-slavă din Transilvania, Banat și Crișana. Credem că deosebirea față de armamentul folosit în

38 D. Gh. Teodor, *Quelques aspects concernant les relations entre Roumains, Byzantins et Bulgares aux IXe-Xe siècles n.e.*, "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol", Iași, 24, 1987, 2, p. 9-12.

39 M. Comșa, *Un drum care lega ținutul Vrancei de Dunăre și existența unui cnezat pe valea Putnei în secolele IX-X*, "Vrancea. Studii și comunicări", 5-7, 1982-1984 (1987), p. 39-44.

Muntenia și Moldova în aceeași perioadă s-ar putea explica prin adoptarea unui mod de purtare a războiului radical diferit, bazat cu precădere pe armele de luptă la distanță (arcul cu săgeți). Acesta a putut fi rezultatul integrării localnicilor din Transilvania și Banat în confederația condusă de avari. S-au descoperit numeroase vârfuri de săgeți de fier sau bronz, în special în morminte (unde acestea au fost depuse în mod ritual și ca însemne de prestigiu). Alte vârfuri de săgeți provin din nivelurile de locuire din așezări, dar acestea au putut aparține și inamicilor care au atacat acele așezări. Tot în legătură cu organizarea militară trebuie puse și piesele de hamașament, deoarece acestea dovedesc existența unei cavalerii. Se remarcă răspândirea mai accentuată a pintenilor în Transilvania (îndeosebi la sud de Mureș). În vreme ce scărițele de șa și zăbalele au fost folosite atât de către nomazii asiatici (avari, unguri), cât și de către războinicii sedentari europeni, pintenii au fost folosiți numai și numai de către călăreții sedentari europeni, deoarece nomazii practicau un stil diferit de călărie. Tocmai de aceea pintenii indică existența unei cavalerii sedentare. În epoca respectivă, pintenii sunt și un factor de diferențiere a romanicilor / românilor și slavilor față de avari și unguri. De aceea, pintenii sugerează existența unei cavalerii româno-slave în secolele VII-IX (o cavalerie ușoară, dotată în special cu arcuri, folosită de avari pentru atacuri rapide)⁴⁰.

Pe baza dispunerii în teritoriu a pieselor de armament și hamașament, se poate conchide că în secolele VIII-X au putut exista mai multe mici centre de putere locale: pe valea mijlocie a Mureșului și în podișul Târnavelor, în zona Carpaților de Curbură, în zona gurii Argeșului, în sudul Moldovei. Unele dintre aceste centre de putere puteau fi libere, în timp ce altele se aflau cu siguranță în dependență față de marea putere regională a epocii care era Bulgaria. O datare mai precisă a ființării acestor centre de putere nu este deocamdată posibilă.

O altă modalitate de depistare pe cale arheologică a concentrărilor de populație care au stat în spatele primelor formațiuni teritoriale este cea a cartării așezărilor descoperite. Se constată existența mai multor grupări de așezări, distribuite în aproape toate părțile teritoriului carpato-dunărean. S-a ajuns astfel la delimitarea a 11 concentrări de așezări databile în secolele VIII-XI, care cuprindeau între 20 și 60 de așezări, pe o suprafață de până la 5000 kmp. Aceste grupări mai mari de așezări ar corespunde unor formațiuni prestatale⁴¹. Există însă o dificultate majoră. Nu putem ști câte dintre așezările unei grupări erau contemporane și câte reprezintă vetrele aceleiași comunități, mutate în interiorul unui perimetru relativ restrâns. Agricultura rudimentară impunea abandonarea rapidă a ogoarelor

40 A. Madgearu, *Pinteni datați în secolele VIII-IX descoperiți în jumătatea de sud a Transilvaniei*, "Mousaios", 4, 1994, 1, p. 156-157.

41 Șt. Olteanu, *Societatea carpato-danubiano-ponctică în secolele IV-XI. Structuri demo-economice și social-politice*, București, 1997, p. 269-270.

și defrișarea altor terenuri. În plus, mutarea micilor așezări putea fi determinată de atacuri, incendii și de alte cauze. Prin urmare, cercetările arheologice surprind o imagine panoramică a urmelor materiale lăsate de un număr de comunități, care era mai mic decât cel al vetrelor de sat depistate pe teren. Pe de altă parte, o concentrare demografică nu reprezintă în mod obligatoriu și un centru de putere. Astfel, metoda grupurilor de așezări nu este suficient de pertinentă pentru identificarea formațiunilor prestatale. Ea trebuie îmbinată cu cea a amplasării obiectelor de valoare mare și purtătoare de prestigiu social, care cu siguranță au aparținut unor persoane cu o poziție superioară din punct de vedere economic și social.

Mărturiile arheologice expuse în paginile anterioare demonstrează agregarea unor structuri de putere ale populației sedentare din spațiul carpatodunărean aflat de-a lungul secolelor sub dominația nomazilor. Aceste structuri de putere vor ieși la lumină atunci când ele vor fi implicate în evenimentele care au afectat o arie mai largă din Europa Centrală și de Sud-Est: raidurile ungarilor care au ocupat Pannonia în 896. În deceniile următoare, ungurii vor ataca acele voievodate româno-slave care au luat naștere în Banat, Crișana și Transilvania, atestate în *Gesta Hungarorum*⁴².

42 A, Madgearu, *România In opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001.